5. SIGNALLARNI FURE QATORIGA YOYISH

5.1. Signallarning matematik modellari

Texnikada "signal" deganda fizik tizim holatini aks ettiruvchi qandaydir miqdor tushuniladi. Radiotexnikada signal deb kuchlanish (koʻpincha) yoki tok oʻzgarishini ifodalovchi vaqt funksiyasi s(t) ga aytiladi.

Berilgan analitik (determinant – har qanday vaqt momentida aniqlangan) funksiya s(t) signalning abstrakt matematik modeli hisoblanadi.

Determinant radiotexnik signallarning matematik modellarini quyidagi turlarga ajratish mumkin:

• uzluksiz signal (garmonik tebranish):

$$s(t) = U\cos\omega_0 t, \quad s(t) = U\sin\omega_0 t. \tag{5.1}$$

Garmonik signalning aniqlanish sohasi $t \in (-\infty, \infty)$.

• uzluksiz signal (Gauss impulsi):

$$s(t) = Ue^{-\alpha^2 t^2}, \quad t \in (-\infty, \infty). \tag{5.2}$$

• uzluksiz signal (eksponensial impuls):

$$s(t) = \begin{cases} Ue^{-\alpha t}, & t \in [0, \infty), \\ 0, & t < 0. \end{cases}$$
 (5.3)

• finit signal, ya'ni cheklangan vaqt intervalida noldan farqli qiymatlarni qabul qiluvchi signal (to'g'ri to'rtburchakli videoimpuls):

$$s(t) = \begin{cases} U, & t \in [-\frac{T}{2}, \frac{T}{2}], \\ 0, & t \notin [-\frac{T}{2}, \frac{T}{2}]. \end{cases}$$
 (5.4)

• finit signal (uchburchakli videoimpuls):

$$s(t) = \begin{cases} \frac{U}{T}(T-t), & t \in [0,T], \\ 0, & t \notin [0,T]. \end{cases}$$
 (5.5)

• davriy signal:

$$s_r(t) = \sum_{k=-\infty}^{\infty} r(t - kT), \quad k = 0, \pm 1, \pm 2, \dots,$$
 (5.6)

bu yerda, r(t) - T intervaldagi (ketma-ketlik davrida) finit signal.

• oniy qiymatlar ketma-ketligi hisoblanuvchi diskret signal:

$$s(kT) = e^{-\alpha kT}, \quad k = 0, 1, 2, ...$$
 (5.7)

Sinov signallari. Signallarning matematik modellari orasida sinov, namunaviy, nazorat signallari alohida oʻrin egallaydi. Ushbu signallar nazariy tadqiqotlar olib borishda, ularga taqriban mos keluvchi fizik (radiotexnik) signallar eksperimental radiotexnika va amaliy radiooʻlchashlarda juda keng foydalaniladi.

Keng tarqalgan sinov signallaridan biri bu birlik zinasimon funksiya, ulash funksiyasi yoki Xevisayd funksiyasi:

$$\sigma(t) = 1(t) = \begin{cases} 1, & t > 0, \\ 1/2, & t = 0, \\ 0, & t < 0. \end{cases}$$
 (5.8)

Eng muhim sinov radiotexnik signali *delta-funksiya* yoki *Dirak funksiyasi* $\delta(t)$ hisoblanadi va quyidagi ifodalar orqali aniqlanadi:

$$1.\,\delta(t) = \begin{cases} \infty, & t = 0, \\ 0, & t \neq 0. \end{cases} \quad 2.\,\int_{-\infty}^{\infty} \delta(t)dt = 1 \,(\delta - funksiya\ yuzasi). \quad (5.9)$$

(5.9) ifodaning birinchi qismidan kelib chiqadiki, $\delta(t)$ funksiya faqat t=0 argumentdagina mavjud boʻlganligi uchun quyidagi munosabatlar oʻrinli:

$$1.\,\delta(t-t_0) = \begin{cases} \infty, & t = t_0, \\ 0, & t \neq t_0. \end{cases} \quad 2.\,\int_{-\infty}^{\infty} \delta(t-t_0)dt = 1. \quad (5.10)$$

(5.9) ifodaning ikkinchi qismidan kelib chiqadiki, $\delta(t)$ funksiya o'lchov birligi t argumenta o'lchov birligiga teskari kattalik. Yana bir muhim xususiyati, bu δ -funksiyaning filtrlash xossasi hisoblanadi:

$$\int_{-\infty}^{\infty} f(t)\delta(t-t_0)dt = f(t_0)\int_{-\infty}^{\infty} \delta(t-t_0)dt = f(t_0), \quad (5.11)$$

ya'ni, δ -funksiyaga ko'paytiruvchi sifatidagi integral osti funksiyaning integrali nolga teng bo'lmagan argumentli δ -funksiyaning qiymatiga teng.

 $\delta(t)$ funksiya umumlashtirilgan, ramziy funksiyalar deb ataluvchi funksiyalar qatoriga kiradi. Uning yordamida, masalan, klassik ma'noda mavjud bo'lmagan Xevisayd funksiyasining xosilasini aniqlash mumkin:

$$\frac{d\sigma(t)}{dt} = \delta(t). \tag{5.12}$$

Xevisayd funksiyasi (5.8) oʻz navbatida (5.12) asosida quyidagicha ifodalanishi mumkin:

$$\sigma(t) = \int_{-\infty}^{t} \delta(t) d\lambda. \tag{5.13}$$

Garmonik signal (5.1) va garmonik (kvazigarmonik) ulanish funksiyasi $s(t) = U \cos \omega_0 t$, $t \ge 0$ ni Xevisayd funksiyasidan foydalanib quyidagicha yozish mumkin $s(t) = U \sigma(t) \cos \omega_0 t$.

Radiosignal. Quyidagi model koʻrinishidagi signallar radiosignallar deb ataladi.

$$u(t) = U(t)\cos\{\omega_0 t + \varphi(t) + \varphi_0\} = U(t)\cos\Psi(t).$$
 (5.14)

Radiosignalning o'rovchisi (egiluvchisi) U(t), to'liq fazasi $\Psi(t)$ va faza funksiya $\varphi(t)$ lari ajratiladi. $\omega_0 = 2\pi f_0$ chastota tashuvchi chastota deb ataladi. (5.14) model ko'rinishidagi signalning U(t) o'rovchisi va $\varphi(t)$ faza funksiyasi $T_0 = 2\pi/\omega_0$ (tashuvchi chastota davri) vaqt oralig'ida sezilarli o'zgarmaydi. Ko'pchilik signallarni (5.14) ifoda (signal)ning xususiy hollari sifatida ifodalash mumkin, masalan U(t) = U = const bo'lgan holat yoki $\omega_0 = 0$ bo'lgan holat yoki $\varphi(t) = 0$ bo'lgan holat va h.k. Agar $\varphi(t) = 0$ bo'lsa, u holda φ_0 boshlang'ich faza deyiladi.

Eng sodda radiosignal garmonik funksiya (5.1) hisoblanadi.

Agar U(t) oʻrovchi finit funksiya boʻlsa, u holda radiosignal (5.14) radioimpuls deb ataladi. U(t) oʻrovchi finit funksiyaga mos videoimpuls, ω_0 – radioimpulsning toʻldiruvchi chastotasi ($\varphi(t) = \varphi_0$ holatda) hisoblanadi. Oʻrovchi sifatida toʻgʻri toʻrtburchakli videoimpuls (5.4) ni tanlasak va $\varphi(t) = \varphi_0 = 0$ deb olsak, u holda toʻgʻri toʻrtburchakli radioimpuls shaklidagi radiosignalni hosil qilamiz, ya'ni

$$s(t) = \begin{cases} U\cos\omega_0 t, & t \in [-\frac{T}{2}, \frac{T}{2}], \\ 0, & t \notin [-\frac{T}{2}, \frac{T}{2}]. \end{cases}$$
 (5.15)

Agar U(t) o'rovchi $t \in (-\infty, \infty)$ yoki $t \in [t, \infty)$ intervalda aniqlangan uzluksiz funksiya bo'lsa, u holda ushbu signal (5.14) radiosignalga mos videosignal deb ataladi.

5.2. Davriy signallarning tahlili

Signallarni tahlil qilishda ularni funksional qatorlar yoyilmasi shaklida ifodalash juda muhim hisoblanadi. Funksional qatorlar fizika va matematikada koʻpgina masalalarni yechishda juda keng ishlatiladi. Ayniqsa trigonometrik, garmonik qatorlar va Furye qatorlari alohida oʻrin egallashadi.

Furye trigonometrik qatori. Cheklanmagan interval $t \in (-\infty, \infty)$ da aniqlangan davriy signal $s_r(t) = \sum_{k=-\infty}^{\infty} r(t-kT)$, $k = 0, \pm 1, \pm 2, ...$ ni quyidagi Furye trigonometrik qatori koʻrinishida ifodalash mumkin.

$$s_r(t) = \frac{a_0}{2} + \sum_{k=1}^{\infty} (a_k \cos k\omega_1 t + b_k \sin k\omega_1 t), \qquad (5.16)$$

bunda,
$$\omega_1 = \frac{2\pi}{T} = \frac{2\pi}{f_1}$$
, $f_1 = \frac{1}{T} va \ k = 1, 2, ...$

Signalni bunday yoyilma (5.16) shaklida ifodalash uchun r(t) signal (r(t) - T) oraliqdagi finit signal) T davr oraligʻida Dirixle shartini qanoatlantirishi lozim, ya'ni

- 2-tur uzulishga ega boʻlmasligi;
- chekli sondagi 1-tur uzulishlarga ega boʻlishi;
- chekli sondagi ekstremumlarga ega boʻlishi kerak.

 a_k (shu jumladan a_0 ham) va b_k koeffisiyentlar quyidagi formulalar orqali aniqlanadi

$$a_k = \frac{2}{T} \int_0^T r(t) \cos k\omega_1 t \, dt, \quad b_k = \frac{2}{T} \int_0^T r(t) \sin k\omega_1 t \, dt.$$
 (5.17)

Ba'zan a_k koeffisiyentni hisoblash umumiy formulasidan a_0 koeffisiyent oʻrniga (5.17) formulaga k=0 ni qoʻyib $a_0/2$ ni hisoblash qulay, ya'ni

$$\frac{a_0}{2} = \frac{1}{T} \int_0^T r(t)dt.$$
 (5.18)

Amaliyotda (5.16) qatorning ikkinchi koʻrinishidan foydalanish qulay, ya'ni quyidagi oʻzgartirishni amalga oshirib

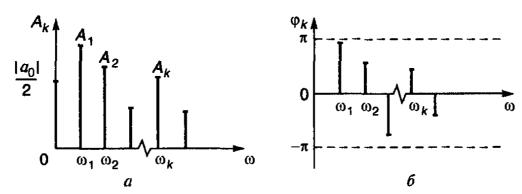
$$\begin{split} a_k\cos k\omega_1t + b_k\sin k\omega_1t &= \\ &= \sqrt{a_k^2 + b_k^2} \left(\frac{a_k^2}{\sqrt{a_k^2 + b_k^2}}\cos k\omega_1t + \frac{b_k^2}{\sqrt{a_k^2 + b_k^2}}\sin k\omega_1t\right) = \\ &= \sqrt{a_k^2 + b_k^2}(\cos\varphi_k\cos k\omega_1t - \sin\varphi_k\sin k\omega_1t) = \\ &= A_k\cos(k\omega_1t + \varphi_k), \end{split}$$

bunda, $\operatorname{tg}\varphi_k=-\frac{b_k}{a_k}$, $A_k=\sqrt{a_k^2+b_k^2}$, bo'lib, $s_r(t)$ signalning Furye qatori ikkinchi ko'rinishini hosil qilamiz

$$s_r(t) = \frac{a_0}{2} + \sum_{k=1}^{\infty} A_k \cos(k\omega_1 t + \varphi_k).$$
 (5.19)

Bu oʻrinda $\omega_k = k\omega_1 = 2\pi k f_1 = 2\pi k/T$ belgilanishlar keng ishlatiladi.

(5.19) ifodadagi $a_0/2$ va A_k koeffisiyentlar majmui $s_r(t)$ signalning amplituda spektrini, φ_k koeffisiyentlar majmui – faza spektrini tashkil etadi. Davriy signalning amplituda va faza spektrlari 5.1-rasmda keltirilgan.

5.1-rasm. Davriy signalning amplituda (a) va faza (b) spektrlari

Fure kompleks qatori. Eyler formulalaridan foydalanib

$$\cos \alpha = \frac{1}{2} (e^{j\alpha} + e^{-j\alpha}), \quad \sin \alpha = \frac{1}{j2} (e^{j\alpha} - e^{-j\alpha}),$$

(5.16) qatorni quyidagi koʻrinishda ifodalash mumkin

$$s_r(t) = \frac{a_0}{2} + \sum_{k=1}^{\infty} \left[\frac{a_k}{2} \left(e^{jk\omega_1 t} + e^{-jk\omega_1 t} \right) + \frac{b_k}{j2} \left(e^{jk\omega_1 t} - e^{-jk\omega_1 t} \right) \right] =$$

$$= \frac{a_0}{2} + \sum_{k=1}^{\infty} \frac{1}{2} (a_k - jb_k) e^{jk\omega_1 t} + \sum_{k=1}^{\infty} \frac{1}{2} (a_k + jb_k) e^{-jk\omega_1 t}.$$

Kompleks amplitudani

$$\frac{1}{2}(a_k - jb_k) = \dot{C}_k, \quad \frac{1}{2}(a_k + jb_k) = \dot{C}_{-k}$$
 (5.20)

va "manfiy" chastota $\omega_{-k} = -k\omega_1 = -\omega_k$ ya'ni k ning o'zgarish oralig'iga k < 0 qiymatlarni kiritib, (5.16) ifodani quyidagi ko'rinishga keltiramiz

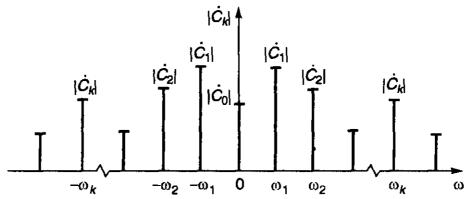
$$s_r(t) = \frac{a_0}{2} + \sum_{k=-\infty}^{\infty} \dot{C}_k e^{j\omega_k t}, \qquad k \neq 0.$$

Ushbu ifoda Furye qatorining kompleks shakli deb ataladi. Agar quyidagi qoʻshimcha oʻzgartirishni kiritsak, ya'ni $\dot{C}_0 = C_0 = a_0/2$, Furye kompleks qatorini quyidagicha ixcham koʻrinishda yozish mumkin

$$s_r(t) = \sum_{k=-\infty}^{\infty} \dot{C}_k e^{j\omega_k t}.$$
 (5.21)

Furye qatorining kompleks koʻrinishi matematik oʻzgartirishlar (almashtirishlar)ni bajarishda qulaylik yaratishi bilan ahamiyatga ega.

(5.21) qatorning $\dot{C}_k$ koeffisiyentlari $s_r(t)$ davriy signalning ω_k , $k=0,\pm 1,\pm 2,...$ chastotaning hamma qiymatlarida $|\dot{C}_k|$ amplituda va $\varphi_k=arg\dot{C}_k$ faza spektrlari bilan aniqlangan diskret kompleks spektrini ifodalaydi. 5.2-rasmda $|\dot{C}_k|$ amplituda spektri keltirilgan.

5.2-rasm. Davriy signalning Furye kompleks qatoriga yoyishdan foydalanilgandagi amplituda spektri

 $|\dot{C}_k| = |\dot{C}_{-k}| = C_k = A_k/2$ ekanligini inobatga olib, (5.21) qatorni kengroq koʻrib chiqamiz

$$\begin{split} s_r(t) &= \sum_{k=-\infty}^{\infty} \dot{C}_k e^{j\omega_k t} \\ &= \cdots + \dot{C}_{-k} e^{-jk\omega_1 t} + \cdots + C_0 + \cdots + \dot{C}_k e^{jk\omega_1 t} + \cdots; \end{split}$$

va yana Eyler formulalaridan foydalanib, yigʻindini quyidagicha oʻzgartiramiz

$$\dot{C}_{-k}e^{-jk\omega_1t} + \dot{C}_ke^{jk\omega_1t} = 2C_k\cos\varphi_k\cos k\omega_1t - 2C_k\sin\varphi_k\sin k\omega_1t = a_k\sin k\omega_1t + b_k\sin k\omega_1t = 2C_k\cos(k\omega_1t + \varphi_k).$$

Bunda $a_k=2C_k\cos\varphi_k$, $b_k=-2C_k\sin\varphi_k$ ekanligi e'tiborga olingan.

(5.17) ifodani (5.20) ga qoʻyib, quyidagini olamiz

$$\dot{C}_{k} = \frac{1}{2} (a_{k} - jb_{k}) = \frac{1}{T} \int_{0}^{T} r(t) \cos k\omega_{1} t \, dt - j \frac{1}{T} \int_{0}^{T} r(t) \sin k\omega_{1} t \, dt =$$

$$= \frac{1}{T} \int_{0}^{T} r(t) e^{-jk\omega_{1} t} \, dt.$$
(5.22)

(5.22) formula bevosita $\dot{C}_k$, $k=0,\pm 1,\pm 2,...$ qiymatlarni hisoblashda ishlatiladi.

Eslatma 1.

(5.17) va (5.22) ifodalardagi integral chegaralarini oʻzgartirish mumkin, faqat integrallash oraligʻi butun davrga mos boʻlishi kerak, ya'ni – T/2 dan T/2 gacha yoki –T dan 0 gacha va h.k. Bu holat T davrli f(t) davriy funksiya uchun $\int_{\lambda}^{\lambda+T} f(t)dt$ integralning qiymati λ ga bogʻliq emasligidan kelib chiqadi. Ushbu munosabat amaliy masalalarni yechishda qulay hisoblanadi. Masalan (5.17) ifodada integral chegaralarini simmetrik, ya'ni –T/2 dan T/2 gacha deb olsak, (5.17) qator quyidagilardan tashkil topganligini payqash qiyin

emas, ya'ni agar $s_r(t)$ funksiya juft bo'lsa, faqat a_k koeffisiyentli kosinusoidal garmonikalardan, agar $s_r(t)$ funksiya toq bo'lsa, faqat b_k koeffisiyentli sinusoidal garmonikalardan iborat, bunda integrallash chegaralari a_k va b_k koeffisiyentlarni hisoblashda qanday olinishiga bog'liq emas.

Eslatma 2.

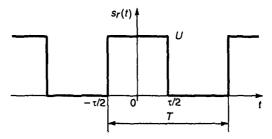
Furye qatorlari boʻyicha topilgan spektrlar ekvidistantligini ta'kidlab oʻtamiz, ya'ni qator koeffisiyentlari albatta (zaruriy) $\omega = 0$ tashkil etuvchi va $\omega_1 = 2\pi/T$ qadam bilan joylashuvchi ekvidistant ketma-ketlik (..., $-2\omega_1$, $-\omega_1$, 0, ω_1 , $2\omega_1$, ...) asosida hosil boʻladi. Koeffisiyentlarning oʻzi esa har qanday qiymatni, shu jumladan nol qiymatni ham qabul qilishi mumkin.

Eslatma 3.

Davriy signallarni Furye qatorlariga yoyishda funksiyalar ortogonalligi toʻgʻrisida soʻz boradi. Shuning uchun funksiyalarning ortogonalligi ta'rifini eslatib o'tamiz: $\dot{\alpha}_0(t), \dot{\alpha}_1(t), \dot{\alpha}_2(t), \dots, \dot{\alpha}_m(t), \dots$ kompleks funksivalar [a, b]intervalda ortogonal hisoblanadi, agar quyidagi shart bajarilsa $\int_{a}^{b} \dot{\alpha}_{m}(t) \dot{\alpha}_{n}(t) dt = 0 \text{ agar } m \neq n \text{ va } \int_{a}^{b} |\dot{\alpha}_{m}(t)|^{2} dt \neq 0. \quad (5.23)$ Koʻrib chiqilgan garmonik Furye qatorlari uchun [a, b]ortogonallik $T/2\pi/\omega_1$ intervali hisoblanadi, $\dot{\alpha}_0(t), \dot{\alpha}_1(t), \dot{\alpha}_2(t), \dots, \dot{\alpha}_m(t), \dots$ funksiyalarni $\rho^{\pm jk\omega_1t}$ esa kompleks eksponentalar yoki $\cos k\omega_1 t$, $\sin k\omega_1 t$ funksiyalar tashkil etadi (buni (5.23) ifoda orqali bevosita tekshirib koʻrish mumkin).

5.3. Ba'zi davriy signallarning spektrlari

Toʻgʻri toʻrtburchakli videoimpulslar ketma-ketligi. 5.3-rasmda keltirilgan signalning spektrini koʻrib chiqamiz. Ushbu signal turli radiotexnik jarayonlarda, uning modeli esa nazariy radiotexnikada juda keng ishlatiladi.

5.3-rasm. Toʻgʻri toʻrtburchakli videoimpulslar ketma-ketligi

Signalning *T* intervaldagi analitik ifodasi quyidagicha:

$$r(t) = \begin{cases} U, & t \in [-\frac{\tau}{2}, \frac{\tau}{2}], \\ 0, & t \notin [-\frac{\tau}{2}, \frac{\tau}{2}]. \end{cases}$$
 (5.24)

To'g'ri to'rtburchakli impulsning davomiyligi τ tushunchasini kiritamiz. Furye kompleks qatori (5.21) dan foydalanamiz

$$\dot{C}_{k} = \frac{1}{T} \int_{(T)} r(t)e^{-jk\omega_{1}t}dt = \frac{1}{T} \int_{-\frac{\tau}{2}}^{\frac{\tau}{2}} Ue^{-jk\omega_{1}t}dt =
= -\frac{U}{jk\omega_{1}T} \int_{-\frac{\tau}{2}}^{\frac{\tau}{2}} e^{-jk\omega_{1}t}d(-jk\omega_{1}t) = -\frac{U}{jk\omega_{1}T}e^{-jk\omega_{1}t} \Big|_{-\tau/2}^{\tau/2} =
= -\frac{U}{jk\omega_{1}T} \Big\{ e^{-\frac{jk\omega_{1}\tau}{2}} - e^{\frac{jk\omega_{1}\tau}{2}} \Big\} = \frac{2U}{k\omega_{1}T} \frac{e^{\frac{jk\omega_{1}\tau}{2}} - e^{-\frac{jk\omega_{1}\tau}{2}}}{j2} =
= \frac{2U}{k\omega_{1}T} \sin\frac{k\omega_{1}\tau}{2} = \frac{U\tau}{T} \frac{\sin\frac{k\omega_{1}\tau}{2}}{\frac{k\omega_{1}\tau}{2}} = \frac{U\tau}{T} \frac{\sin\frac{k\tau}{T}\pi}{\frac{k\tau}{T}\pi} = \frac{U}{q} \frac{\sin\frac{k\tau}{q}\pi}{\frac{k}{q}\pi}. \quad (5.25)$$

Bunda integrallash chegaralari 0 va T lar o'rnida T interval bo'yicha zarur integrallashni ko'rsatuvchi (T) belgilashdan foydalanilgan (1-eslatmaga qarang). Qulay integrallash chegaralari birorta aniq r(t) signal (funksiya)ning ifodasini integral ostiga olish jarayonida yuzaga keladi.

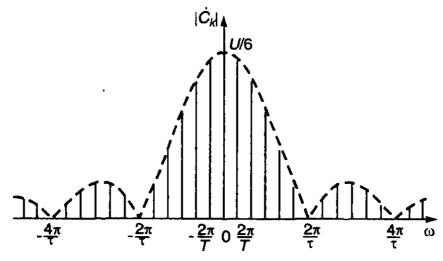
$$\lim_{k\to 0} \frac{\sin\frac{k}{q}\pi}{\frac{k}{q}\pi} = 1, \quad C_0 = \frac{U}{q} = \frac{U\tau}{T}.$$

 C_0 qiymati va $\dot{C}_k$ koeffisiyentlari ketma-ketlik kovakligi deb ataluvchi $\frac{T}{\tau}=q$ ning aniq qiymatlari uchun (5.25) ifoda orqali aniqlanadi. k=q,2q,3q,... tartib raqamli koeffisiyentlarning qiymati nolga teng. Amplituda diskret spektri $|\dot{C}_k|$ oʻrovchisining shaklini tahlil qilib, uni $\left|\frac{U\sin x}{q}\right|$ funksiya sifatida ekanligini payqash qiyin emas (bunda, sinusning diskret argumenti $\frac{k\pi}{q}$ ni uzluksiz argument x ga almashtiriladi). Amplituda U=1 va kovaklik q=6 ga teng boʻlgan signalning $|\dot{C}_k|$ spektri va spektr oʻrovchisi (punktir chiziq) 5.4-rasmda keltirilgan.

Toʻgʻri toʻrtburchakli videoimpulslar ketma-ketligining kovakligi q=2 boʻlgan holat uchun Furye qatoriga yoyish kompleks koeffisiyentlari quyidagicha boʻladi

$$\dot{C}_k = \frac{U \sin k \frac{\pi}{2}}{k \frac{\pi}{2}},\tag{5.26}$$

demak,
$$C_0 = \frac{U}{2}$$
, $\dot{C}_1 = \frac{U}{\pi}$, $\dot{C}_{2,4,\dots} = 0$, $\dot{C}_3 = -\frac{U}{3\pi}$, $\dot{C}_5 = \frac{U}{5\pi}$, ...

5.4-rasm. Toʻgʻri toʻrtburchakli videoimpulslar ketma-ketligining amplituda spektri (q = 6)

Furye qatoriga yoyilmasi quyidagi koʻrinishga ega boʻladi

$$s_{r}(t) = \dots + \frac{U}{5\pi} e^{-j5\omega_{1}t} - \frac{U}{3\pi} e^{-j3\omega_{1}t} + \frac{U}{\pi} e^{-j\omega_{1}t} + \frac{U}{2} + \frac{U}{\pi} e^{j\omega_{1}t} - \frac{U}{3\pi} e^{j3\omega_{1}t} + \dots$$
 (5.27)

Har bir juft $\frac{U}{k\pi} \left(e^{-jk\omega_1 t} + e^{jk\omega_1 t} \right)$ tashkil etuvchini Eyler formulasi asosida quyidagi koʻrinishda yozish mumkin:

$$\frac{U}{k\pi} \left(e^{-jk\omega_1 t} + e^{jk\omega_1 t} \right) = \frac{2U}{k\pi} \cos k\omega_1 t,$$

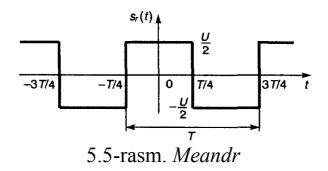
va natijada (5.27) qator quyidagi soddaroq koʻrinishga ega boʻladi:

$$s_r(t) = \frac{2U}{\pi} \left\{ \frac{\pi}{4} + \cos \omega_1 t - \frac{1}{3} \cos 3\omega_1 t + \frac{1}{5} \cos 5\omega_1 t - \frac{1}{7} \cos 7\omega_1 t + \cdots \right\}.$$
 (5.28)

5.3-rasmda keltirilgan ketma-ketlik juft signal bo'lganligi uchun, (5.28) ifodani (5.16) shakldagi $b_k=0$ koeffisiyentli Furye qatori sifatida ham yoki (5.19) shakldagi Furye qatori sifatida ham qarash mumkin. Keyingi holatda, ya'ni Furye qatorining ikkinchi ko'rinishi sifatida qaralganda faza spektri φ_k yoyilma garmonikalari oldidagi tegishli belgilarni "ta'minlaydi", shuning uchun ham $\varphi_1=0$, $\varphi_3=-\pi$, $\varphi_5=-2\pi$, $\varphi_7=-3\pi$, ... qiymatlarni qabul qiladi, va natijada

$$s_r(t) = \frac{2U}{\pi} \left\{ \frac{\pi}{4} + \cos \omega_1 t + \frac{1}{3} \cos(3\omega_1 t - \pi) + \frac{1}{5} \cos(5\omega_1 t - 2\pi) + \cdots \right\}.$$

Oʻquvchilarga mashq sifatida quyidagi 5.5-rasmda keltirilgan signalning Furye qatoriga yoyilmasini topishni tavsiya etamiz. Chunki ushbu signal turli radiotexnik jarayonlarda koʻplab ishlatiladi va bu turdagi signal meandr deb nomlanadi.

 $s_r(t)$ analitik meandr signalini shakllantiruvchi T intervaldagi r(t) ketma-ketlik quyidagicha yoziladi:

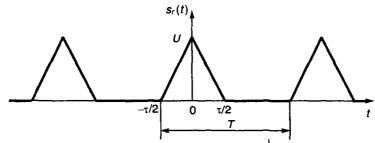
$$r(t) = \begin{cases} \frac{U}{2}, & t \in [-\frac{T}{4}, \frac{T}{4}], \\ -\frac{U}{2}, & t \in [\frac{T}{4}, \frac{3T}{4}]. \end{cases}$$

Yuqorida koʻrib chiqilgan toʻgʻri toʻrtburchakli videoimpulslar ketma-ketligi meandr va U/2 doimiy tashkil etuvchining yigʻindisidan iborat ekanligini payqash qiyin emas, va (5.27) yoyilmada $C_0 = U/2$ ning mavjudligi esa bunga dalil boʻladi.

Meandr va toʻgʻri toʻrtburchakli videoimpulslar ketma-ketligining yoyilmasidan (q = 2 boʻlgan hol uchun) shuni kuzatish mumkinki, yoyish koeffisiyentlarining qiymati 1/k qonuniga mos ravishda kamayib boradi.

Uchburchakli videoimpulslar ketma-ketligi. Uchburchakli videoimpulslar ketma-ketligidan iborat boʻlgan davriy signalni koʻrib chiqamiz (5.6-rasm). Impulslar ketma-ketligi uchun analitik ifoda quyidagi koʻrinishga ega:

$$r(t) = \begin{cases} U\left(1 - \frac{2}{\tau}|t|\right), & |t| \in [0, \frac{\tau}{2}], \\ 0, & |t| \notin [0, \frac{\tau}{2}]. \end{cases}$$
 (5.29)

5.6-rasm. Uchburchakli videoimpulslar ketma-ketligi

(5.21) ifodada keltirilgan Furye kompleks qatoridan foydalanib, $\dot{C}_k$ koeffisiyentlari uchun quyidagi ifodaga ega bo'lamiz:

$$\begin{split} \dot{C}_{k} &= \frac{1}{T} \int\limits_{(T)}^{0} r(t) e^{-jk\omega_{1}t} dt = \\ &= \frac{1}{T} \int\limits_{-\frac{\tau}{2}}^{0} U\left(1 + \frac{2}{\tau}t\right) e^{-jk\omega_{1}t} dt + \frac{1}{T} \int\limits_{0}^{\frac{\tau}{2}} U\left(1 - \frac{2}{\tau}t\right) e^{-jk\omega_{1}t} dt = \\ &= \frac{U}{T} \left\{ \frac{2}{\tau} \int\limits_{-\frac{\tau}{2}}^{0} t e^{-jk\omega_{1}t} dt + \int\limits_{-\frac{\tau}{2}}^{0} e^{-jk\omega_{1}t} dt - \frac{2}{\tau} \int\limits_{0}^{\frac{\tau}{2}} t e^{-jk\omega_{1}t} dt + \int\limits_{0}^{\frac{\tau}{2}} e^{-jk\omega_{1}t} dt + \int\limits_{0}^{\frac{\tau}{2}} e^{-jk\omega_{1}t} dt \right\}. \end{split}$$

Ifodadagi integrallarni hisoblash va uncha murakkab boʻlmagan amallarni bajarib (kitobxonga ushbu amallarni mustaqil bajarish tasviya etiladi), quyidagini hosil qilamiz:

$$\dot{C}_{k} = \frac{U\tau}{2T} \left\{ \frac{\sin\frac{k\omega_{1}\tau}{4}}{\frac{k\omega_{1}\tau}{4}} \right\}^{2} = \frac{U\tau}{2T} \left\{ \frac{\sin\frac{k\pi\tau}{2T}}{\frac{k\pi\tau}{2T}} \right\}^{2} = \frac{U}{2q} \left\{ \frac{\sin\frac{k\pi}{q}}{\frac{k}{q}} \right\}^{2}. \quad (5.30)$$

q=1 deb, ya'ni (5.29) ifodadagi uchburchakli videoimpulsning davomiyligi τ takrorlanish davri T bilan teng deb olsak, (5.21) qator koeffisiantlari uchun quyidagi ifodani olamiz:

$$\dot{C}_k = \frac{U}{2} \left\{ \frac{\sin k \frac{\pi}{2}}{k \frac{\pi}{2}} \right\}^2.$$

(5.24) va (5.29) ifodalardagi signallar spektrlari orasida qandaydir bogʻliqlik mavjud, ammo (5.28) ifodaga oʻxshash shaklda aniqlangan uchburchakli videoimpulslar ketma-ketligini Furye kompleks qatoriga yoyilmasi

$$\begin{split} s_r(t) &= \frac{2U}{\pi} \Big\{ \frac{\pi}{4} + \cos \omega_1 t + \frac{1}{3^2} \cos 3\omega_1 t + \frac{1}{5^2} \cos 5\omega_1 t + \\ &\quad + \frac{1}{7^2} \cos 7\omega_1 t + \cdots \Big\}, \end{split}$$

koʻrinishida boʻlib, yoyilma koeffisiyentlari $1/k^2$ qonuniga mos ravishda kamayib boradi, ya'ni koeffisiyentlar tezroq kamayadi. Bu uchburchakli videoimpulsning shakli bilan bogʻliq: unda "sakrashlar" yoki 1-tur uzilishlar mavjud emas.

5.4. Furye almashtirishi

Nodavriy signallar spektrlarini tahlil qilish asosini Furye toʻgʻri

$$F\{s(t)\} = \dot{S}(\omega) = \int_{-\infty}^{\infty} s(t)e^{-j\omega t}dt$$
 (5.31)

va teskari

$$F^{-1}\{\dot{S}(\omega)\} = s(t) = \frac{1}{2\pi} \int_{-\infty}^{\infty} \dot{S}(\omega) e^{j\omega t} d\omega$$
 (5.32)

almashtirishlari tashkil qiladi.

 $\dot{S}(\omega)$ funksiya s(t) signalning spektral funksiyasi, spektr zichligi yoki oddiygina spektri deb ataladi. Agar s(t) signal Dirixle shartini hamda quyidagi absolyut integrallanish shartini qanoatlantirsa (5.31) va (5.32) almashtirishlarini amalga oshirish mumkin boʻladi:

$$\int_{-\infty}^{\infty} |s(t)| dt < \infty.$$

 $\dot{S}(\omega)$ spektral funksiya umumiy holda kompleks funksiya boʻlib, Eyler formulasi $e^{\pm j\alpha} = \cos \alpha \pm j \sin \alpha$ ni e'tiborga olib, ushbu funksiyani quyidagi koʻrinishga keltirish mumkin:

$$\dot{S}(\omega) = \int_{-\infty}^{\infty} s(t) \cos \omega t dt - j \int_{-\infty}^{\infty} s(t) \sin \omega t dt =$$

$$= \operatorname{Re} \dot{S}(\omega) + j \operatorname{Im} \dot{S}(\omega) = A(\omega) - j B(\omega). \tag{5.33}$$

Toq funksiyadan simmetrik chegaralarda olingan aniq integral nolga teng. (5.33) ifodadagi s(t) signalni juft va toq signallar yigʻindisidan iborat $s(t) = s_{juft}(t) + s_{toq}(t)$ deb qarasak, Furye kosinusoidal almashtirishi $A(\omega) - s(t)$ signalning juft va Furye sinusoidal almashtirishi $B(\omega) - s(t)$ signalning toq qismlari orqali aniqlanishini kuzatish mumkin. Bundan foydali amaliy xulosa kelib chiqadi, ya'ni s(t) juft funksiyaning Furye almashtirishi chastota ω ning haqiqiy funksiyasi, s(t) toq funksiyaning Furye almashtirishi chastota ω ning mavhum funksiyasi hisoblanadi.

Furye teskari almashtirishi $F^{-1}\{A(\omega) - jB(\omega)\}$ ni kuzatib, $A(\omega)$ – chastota ω ning juft, $B(\omega)$ – esa toq funksiyasi ekanligini aytish mumkin:

$$A(\omega) = A(-\omega), \ B(\omega) = -B(-\omega).$$

Kitobxonga ushbu fikrni mustaqil ravishda isbot qilish tavsiya etiladi (bunda shuni e'tiborga olish kerakki, $\dot{S}(\omega)$ ning teskari Furye almashtirishi vaqtning haqiqiy funksiyasi hisoblanadi). Bundan $\dot{S}(\omega)$ ning yana bir muhim xossasi kelib chiqadi:

$$\dot{S}^*(\omega) = \{A(\omega) - jB(\omega)\}^* = A(\omega) + jB(\omega) =$$

$$= A(-\omega) - jB(-\omega) = \dot{S}(-\omega), \tag{5.34}$$

ya'ni, dastlabki spektral funksiyaga kompleks bog'langan funksiyani topish uchun argument ω belgisini o'zgartirish yetarli hisoblanadi.

Spektral funksiyani quyidagi namunaviy koʻrinishda ifodalash mumkin:

$$\dot{S}(\omega) = |\dot{S}(\omega)| \exp j\varphi(\omega). \tag{5.35}$$

Bunda

$$|\dot{S}(\omega)| = \sqrt{A^2(\omega) + B^2(\omega)} \ge 0$$

ifoda spektral amplituda spektri funksiyasi (koʻpincha amplituda spektri) deb,

$$\varphi(\omega) = \arg \dot{S}(\omega) = \arctan \frac{\operatorname{Im} \dot{S}(\omega)}{\operatorname{Re} \dot{S}(\omega)}$$

ifoda esa spektral faza funksiyasi (koʻpincha faza spektri) deb ataladi. Bundan amplituda spektri $|\dot{S}(\omega)|$ juft, faza spektri $\varphi(\omega)$ esa toq funksiya ekanligini koʻrish mumkin. Ushbuni e'tiborga olib va (5.35) ifodani (5.32) ifodaga qoʻysak, quyidagiga ega boʻlamiz

$$s(t) = \frac{1}{2\pi} \int_{-\infty}^{\infty} |\dot{S}(\omega)| e^{j\varphi(\omega)} e^{j\omega t} d\omega =$$

$$= \int_{0}^{\infty} \frac{|\dot{S}(\omega)|}{\pi} \cos[\omega t + \varphi(\omega)] d\omega, \qquad (5.36)$$

spektral funksiyaning fizik ma'nosi: s(t) signal juda kichik $|\dot{S}(\omega)| \frac{a\omega}{\pi}$ amplitudali, chastotalar intervali 0 dan ∞ gacha uzluksiz to'ldiriluvchi cheksiz ko'p sonli garmonik tashkil etuvchilarning yig'indisidan iborat; ushbu tashkil etuvchilarning boshlang'ich fazalari $\varphi(\omega)$ funksiyasi orqali, cheksiz kichik amplitudalarning chastotaga bog'liqligi "zichligi"

 $|\dot{S}(\omega)|$ funksiyasi orqali ifodalanadi. (5.36) ifodadagi ikkinchi integral "manfiy" chastotalarning yuzaga kelishini izohlaydi: manfiy chastotalarning yuzaga kelishi Furye toʻgʻri va teskari almashtirishlarining matematik operasiya sifatidagi xarakteri bilan bogʻliq boʻlib, fizik jihatdan noreal hisoblanadi. Ushbu mulohazani 5.2 va 5.3 bandlardagi natijalar bilan taqqoslash foydalidir.

Spektral funksiya $\dot{S}(\omega)$ ning o'lchov birligi signalning o'lchov birligining vaqtga ko'paytmasi kabidir: ya'ni agar s(t) signalning o'lchov birligi – voltlarda bo'lsa, u holda spektral funksiyaning o'lchov birligi $[\dot{S}(\omega)] = V \cdot s = V/Gs$.

Furye almashtirishining simmetrikligi. Faraz qilaylik, s(t) juft signalning haqiqiy spektri $\dot{S}(\omega) = S(\omega)$ ga teng boʻlsin, ma'lumki spektral funksiya ham chastota ω ning juft funksiyasi boʻladi. U holda S(t) signal $2\pi s(\omega)$ spektrga ega boʻlishi kerak. Aynan exp $(\pm j\omega t)$ yadrosiga kiruvchi argumentlar ω va t larning "oʻzaro almashinuvi" (5.31) va (5.32) ifodalar juftligining simmetrikligidan dalolat beradi.

Davriy ketma-ketlikning spektri va yakka impulsning spektral funksiyasi orasidagi bogʻliqlik. Furye kompleks qatori koeffisiyentlarini hisoblash formulasi, ya'ni (5.22) ifoda

$$\dot{C}_k = \frac{1}{T} \int_{0}^{T} r(t) e^{-jk\omega_1 t} dt$$

va (5.31) ifoda, ya'ni Furye to'g'ri almashtirishi yoki r(t) davriy ketma-ketlik impulsini tasvirlovchi impulsing spektral funksiyasi

$$\dot{R}(\omega) = \int_{-\infty}^{\infty} r(t)e^{-jk\omega_1 t}dt,$$

ni taqqoslab, ular orasida juda sodda bogʻlanish mavjudligini koʻrishimiz mumkin

$$\dot{C}_k = \frac{1}{T}\dot{R}(k\omega_1). \tag{5.37}$$

5.5. Fure almashtirishning xossalari

Signal s(t) va uning spektri $\dot{S}(\omega)$ oralig'ida yagona bog'liqlik mavjud. Signal shakliga o'zgartirish kiritish natijasida uning spektri ham o'zgaradi. Quyida signallarga ishlov berishda yuz beradigan asosiy o'zgarishlar va ularga mos ravishda signal spektrining o'zgarishlarini ko'rib chiqamiz.

5.5.1. Signalni vaqt boʻyicha surish

Misol uchun $s_1(t)$ signal $t_1 < t < t_2$ vaqt orasida mavjud boʻlib, $\dot{S}_1(\omega)$ spektr zichligiga ega boʻlsin. Ushbu signal $s_1(t)$ ni shaklini saqlagan holda uni t_0 ga kechiktirsak, u holda vaqtning yangi funksiyasi $s_2(t)$ ni olamiz, ya'ni $s_2(t) = s_1(t-t_0)$ boʻlib, endi bu signal $t_1 + t_0$ dan $t_2 + t_0$ gacha vaqt oraligʻida mavjud boʻladi. (5.31) ifodaga asosan $s_2(t)$ signalning spektri zichligi quyidagi ifoda orqali aniqlanadi:

$$\dot{S}_{2}(\omega) = \int_{t_{1}+t_{0}}^{t_{2}+t_{0}} s_{2}(t)e^{-j\omega t}dt = \int_{t_{1}+t_{0}}^{t_{2}+t_{0}} s_{1}(t-t_{0})e^{-j\omega t}dt. \quad (5.38)$$

Yangi oʻzgaruvchi $\tau=t-t_0$ ni kiritib (5.38) ifoda oʻrniga quyidagi ifodani olamiz:

$$\dot{S}_{2}(\omega) = e^{-j\omega t_{0}} \int_{t_{1}}^{t_{2}} s_{1}(\tau)e^{-j\omega\tau}d\tau = e^{-j\omega t_{0}}\dot{S}_{1}(\omega). \tag{5.39}$$

(5.39) ifodadan koʻrinadiki signal s(t) ni $\pm t_0$ ga siljitish natijasida uning spektri $\dot{S}(\omega)$ ning faza xarakteristikasi $\pm \omega t_0$ ga oʻzgaradi. Aksincha, agar signal s(t) spektral tashkil etuvchilarini $\varphi = \pm \omega t_0$ ga oʻzgartirsak, u holda u bilan chiziqli bogʻliq ravishda har bir spektr tashkil etuvchisi $\pm \omega t_0$ ga oʻzgaradi va signal $\pm t_0$ vaqtga kechikadi yoki ilgarilaydi. Signal spektri amplituda-chastota xarakteristikasi ushbu signalning vaqt oʻqida egallagan joyiga bogʻliq emas.

Fure almashtirishning yuqorida keltirilgan xossasi chiziqli radiotexnik tizimlardan signallar buzilishsiz oʻtishlarini ta'minlashi uchun qoʻyiladigan talabni keltirib chiqaradi: chiziqli RTTning